

УДК 343.13 : 904 (477)

С. М. Зеленський*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри правознавства**(Кіровоградський державний**педагогічний університет**ім. В. К. Винниченка)*

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ У СУДОВОМУ ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

Україна має власний історичний досвід правового регулювання порядку судового розгляду і вирішення кримінальних справ. Процес становлення і розвитку кримінально-процесуального права відбувався на різних історичних етапах. У різних формах здійснювалося досудове розслідування, розгляд і вирішення кримінальних справ в суді, що відображало основні риси процесу, які змінювалися в межах одного і того ж типу [1, с. 60] залежно від конкретних умов розвитку суспільства і держави. Під історичною формою (типом) кримінального процесу ми розуміємо його організаційні основи, що визначали ініціатора, від волі якого залежало виникнення і розвиток або припинення кримінально-процесуальних правовідносин, процесуальний статус його учасників, порядок досудового розслідування та вирішення кримінальної справи в суді.

Дослідження історичних етапів становлення правового інституту, що регулює порядок судового розгляду і вирішення кримінальних справ в

Україні, дозволить оцінити його сучасний стан, виявити найбільш суттєві ознаки, встановити закономірності та окреслити шляхи вдосконалення і подальшого розвитку зазначеного інституту.

Дослідженню порядку судового розгляду і вирішення кримінальних справ приділяли увагу такі вчені, як М. Ф. Володимирський-Буданов, А. О. Губик, В. В. Землянська, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, А. Й. Пашук, Н. П. Сиза, І. Я. Фойницький, М. О. Чельцов-Бebutov, В. Т. Тертишник та ін., що давало їм можливість осмислити наявні проблеми та окреслити шляхи їх вирішення. Визначення перспектив розвитку правового інституту, що встановлює порядок вирішення кримінальних справ в судах, неможливе без звернення до історії кримінального процесу України, що й обумовило вибір автором теми даного дослідження.

Метою статті є аналіз історичних етапів становлення та означення перспектив розвитку правового інституту вирішення у судовому порядку кримінальних справ в Україні.

В умовах первісного суспільства у східних слов'ян, що проживали на території сучасної України, існували звичаї, котрі виступали регуляторами суспільної поведінки людей. Перші згадки про такі звичаї до утворення Київської Русі можна знайти у найдавнішій пам'ятці літератури "Повість минулих літ", створеній на межі XI–XII століття Нестором та іншими літописцями. В подальшому такі регулятори знаходили відображення в нормах права, що визначали в тому числі і порядок судового розгляду і вирішення кримінальних справ. За періодизацією, представленою В. Т. Маляренко [2], можна виділити наступні етапи у розвитку і становленні даного правового інституту:

– становлення і розвиток кримінального судочинства у перші століття

української державності за часів Київської Русі і в період феодальної роздробленості XII – середина XIV ст.;

– порядок судового розгляду і вирішення кримінальної справи, що діяв в українських землях за часів їх перебування у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої (XIV- середина XVII ст.);

– кримінальне судочинство в Україні в період визвольної війни 1648-1654 рр. та за часів автономії України у складі Росії (друга половина XVII-XVIII ст.);

– кримінальне судочинство в Україні під час її перебування у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій;

– кримінальне судочинство в період відродження і розбудови української державності (1917-1920 рр.);

– кримінальне судочинство в УСРР (УРСР) у радянський період;

– кримінальне судочинство України в сучасних умовах побудови правової держави, в період знов здобутої незалежності.

За часів Русі вперше спостерігається писемне закріплення кримінально-процесуальних норм у літописах і збірниках права, проте значна частина їх існувала у формі звичаєвого права.

Перші згадки про порядок судового розгляду і вирішення кримінальної справи знаходимо у Русько-візантійських договорах 911, 944 і 971 рр., у так званій Правді Ярослава – давній частині Короткої редакції Руської Правди, у Правді Ярославичів, а потім – у різних редакціях Руської Правди за часів упорядкування збірників права, що призначалися для здійснення судочинства. За положеннями цих історичних пам'яток кримінальний процес здійснювався відповідно до основних вихідних засад, а саме: презумпція невинуватості; розгляд і вирішення кримінальної справи на основі змагальності і відносної рівноправності сторін;

обов'язковість виконання рішень і вироків суду; відповідність суспільної небезпеки злочинного діяння призначеному покаранню, що свідчило про високий рівень розвитку юридичної думки в Київській Русі.

Суд як орган державної влади на той час ще не був відокремлений від адміністративних органів. Його міг вершити сам великий київський князь або поставлені ним судді, якими виступали княжі мужі, тіуни або намісники. Елементи розшукового (інквізиційного) типу кримінального процесу були присутні у справах про злочини проти князівської влади як наслідок розвитку держави, посилення її ролі у регулюванні суспільних відносин. За такого порядку кримінального судочинства вирішення його завдань покладалося на один державний орган [1, с. 66]. Інквізиційні риси були притаманні і церковному суду при розгляді та вирішенні віднесених до його компетенції справ. Судові повноваження церква отримала після прийняття християнства. До її компетенції було віднесено розгляд і вирішення кримінальних справ, до яких мали відношення церковні люди, а також справи про злочини у сфері шлюбних і сімейних відносин. Варто згадати, що на Русі існували також вотчинний та общинний суди.

У той час кримінальні справи вирішували за скаргами зацікавлених осіб, керуючись усним звичаєвим правом та нормами визначної пам'ятки права давньоруської держави "Руської Правди". Вона включала як новостворені норми процесуального права, так і успадковані з попередніх століть. Руська Правда вже безпосередньо встановлювала правила судового розгляду і вирішення кримінальної справи. Слід зазначити, що І.Я. Фойницький [3, с. 32] і М.О. Чельцов-Бебутов [4, с. 634] погоджуються у своїх висновках про його тип, констатуючи панування змагального процесу. Витоками цього типу розв'язання кримінально-правових спорів є способи їх вирішення за часів існування родоплемінних відносин.

▪ Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні / С. М. Зеленський // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2011. – № 2(4) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zsmprvu.pdf>.

Змагання сторін проявлялося у формі судового поєдинку. Сторона, яка при цьому отримувала перемогу, визнавалася такою, що виграла справу. Визначну роль у цьому типі кримінального процесу відігравав обвинувач, котрим був сам потерпілий від злочину. Він ініціював виникнення, розвиток, а часом і припинення кримінально-процесуальних правовідносин. Спір вирішувався судом в умовах гласності та усності. Нині обвинувальний (змагальний) тип кримінального процесу майже у чистому вигляді зберігається у англосаксонській системі права.

Подальший розвиток кримінального судочинства пов'язується із 30-ми роками XII ст., періодом феодальної роздробленості, утворенням відносно самостійних князівств на території колишньої єдиної держави Київської Русі. У цей час діяла практично та ж судова система.

Із середини XIV ст. розпочинається захоплення українських земель сусідніми державами Великим князівством Литовським, Руським, Молдавським, Угорщиною і Річчю Посполитою. Поступово з кінця XIV ст. змінюється судоустрій і судочинство в Україні у складі цих князівств. Нормам звичаєвого права Руської Правди приходять на зміну перші збірники литовського кримінального і кримінально-процесуального права [5, с. 65], а також статuti, збірники магдебурзького права.

Розвиток кримінального судочинства у другій половині XIV – першій половині XVI ст. поступово приводить до відокремлення судової влади від адміністрації, виконання суддями своїх обов'язків на професійній основі, письмовий супровід кримінального процесу. Здійснюються перші спроби виділення кримінально-процесуального права у самостійну галузь з розмежуванням компетенції суду за колом справ, запровадженням попереднього слідства у кримінальних справах, яке провадиться уповноваженими державою посадовими особами. За Литовськими

статутами судові органи були наділені повноваженням провадити слідство і притягати до кримінальної відповідальності осіб без заяви потерпілого. Для отримання особистого зізнання могли застосовуватися тортури, яким надавалося переважне значення перед іншими доказами.

Характерні особливості мав процесуальний порядок вирішення кримінальних справ у так званих копних судах (судах територіальних громад), [6, с. 26-33], які функціонували на той час в українських землях. До їх компетенції було віднесено розгляд справ про майнові злочини, заподіяння тілесних ушкоджень, вбивства тощо. Судочинство у копних судах зберегло основні риси, характерні для вирішення кримінальних справ за часів Київської Русі на основі норм звичаєвого права.

У Запорозькій Січі, стихійно утвореній у середині XVI ст., склалася своя судова система. Суд не відокремлювався від адміністрації. Вищою судовою інстанцією була загальна козацька рада. Судові функції виконували кошовий отаман і військовий суддя. Кримінальне судочинство здійснювалось у паланковому і курінному судах. Вирішувались кримінальні справи на основі норм звичаєвого права і забезпечувалась рівність сторін перед судом. За типом кримінальний процес можна назвати обвинувально-змагальним.

Основи кримінального судочинства, закладені на Запорізькій Січі, збереглися і у створеній в результаті визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. незалежній державі. За часів Гетьманщини судові функції виконували сам гетьман і його старшина, генеральна військова канцелярія і генеральний військовий суд, полкові, сотенні, міський і сільський суди. Ще довгий час ці особливості судової системи і судочинства зберігалися після приєднання України до Росії у 1654 р. Зміни в судовій системі відбулися у 1763 р. за судовою реформою гетьмана К. Розумовського і

запровадженням нової системи загальних судів [5, с. 100]. Слід зазначити, що в період козаччини в Україні процесуальне право не зазнало значних змін, традиційно застосувалось магдебурзьке право, Саксонське зерцало, крім того, діяли також Литовські статuti в різних редакціях [7, с. 7].

Гетьмани і полковники своїми універсалами регулювали лише окремі питання судочинства і стосувалися вони здебільшого окремих осіб. Проте за такими основними рисами, як змагальність, виборність суддів, гласність і колегіальність, доступність судових засобів судовий розгляд кримінальних справ знаходився на рівні сучасних європейських держав. Велике значення надавалось задоволенню матеріальних претензій потерпілого від злочину [8, с. 14].

Визначною подією в історії українського кримінального процесу стало створення першого кодексу – "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р., який містив норми виключно кримінально-процесуального права. Хоча він і не був затверджений, але набув значного поширення в Україні. Важливим для розвитку українського кримінально-процесуального права було збереження основних рис змагального процесу: диспозитивності, публічності, усності, безпосередності, формалізму, української народної мови судочинства [9, с. 100-150]. Посилення ролі держави в цей час позначилося і на кримінальному судочинстві. Законодавчо закріплювалася можливість застосування тортур під час допиту [10, с. 437-452], що характерно для слідчого (інквізиційного) процесу розгляду і вирішення кримінальних справ.

За часів перебування частини українських земель у складі Російської імперії у 70-80-ті роки XVIII ст. на території Лівобережної України розвиток процесуального права стосовно порядку судового розгляду і вирішення кримінальних зазнав значного впливу у зв'язку із поширенням

на цю територію Катериною II загальноросійського законодавства. Територія Правобережної України в цей час перебувала під впливом польсько-литовського законодавства і тільки у 30-ті роки XIX ст. кримінальне судочинство Правобережної України стало схожим із кримінальним судочинством Лівобережної України.

Набрання чинності 1 січня 1835 р. Зводу законів Російської імперії, за В. М. Тертишником, стало історичною подією у розвитку російського кримінально-процесуального законодавства. У книзі другій тому XV цього законодавчого акту кодифіковані і систематизовані кримінально-процесуальні норми, що регулювали порядок розкриття і розслідування злочинів, розгляду і вирішення кримінальних справ у суді. Таким чином, кримінально-процесуальне право стало самостійною галуззю права [11, с. 68]. За типом кримінальний процес став інквізиційним. Обов'язковим стало провадження поліцією попереднього слідства. Далі справа передавалася до суду, який виносив рішення по справі на підставі доказів, здобутих на попередній стадії. Зізнання обвинуваченого у вчиненому злочині, підтвержене показаннями свідків поза судом, було вершиною правосуддя. У суд свідків не викликали і не допитували. Пануючою була система формальних доказів. Суд самостійно докази не досліджував. Судовий розгляд став закритим. Захист прав підсудного в суді не забезпечувався.

Судова реформа, що розпочалася у 1860 році, завершилася у 1864 році затвердженням імператором Олександр II проектів чотирьох судових статутів, які закріплювали основні прогресивні демократичні засади і інститути кримінального судочинства. Таким був інститут судових слідчих, із введенням якого попереднє слідство стало відокремленим від поліції. Правосуддя здійснювалось професійно підготовленими суддями.

Суд відокремлювався від адміністрації. За імператором зберігалось лише право помилування.

Запроваджувалася мирова юстиція і мирове судочинство. Судова система включала загальні суди (окружні суди і судові палати). В окружному суді був запроваджений інститут присяжних. Судовий розгляд відбувався в умовах гласності, усності, змагальності, незмінюваності суддів. Гарантувалося право обвинуваченого на захист, забезпечувалась презумпція невинуватості, участь у процесі захисника, можливість апеляційного і касаційного перегляду справи. Попереднє слідство ж було засноване на розшукових засадах, тому за типом кримінальний процес тодішньої Росії був змішаним, який вперше отримав своє законодавче закріплення у Франції в Кримінально-процесуальному кодексі 1808 р. Пізніше такий тип процесу був сприйнятий всіма континентальними державами [12, с. 9].

У подальшому такі демократичні засади судоустрою і судочинства були суттєво обмежені або ж частково скасовані для забезпечення сильної влади царизму в Росії.

Західноукраїнські землі, які знаходились під владою Речі Посполитої, з другої половини XVIII ст. перейшли під владу Австрії і далі Австро-Угорської імперії. Таким чином, кримінальне судочинство у цих землях мало свої особливості. Переважно судовий процес був змагальним, за виключенням справ про найбільш тяжкі злочини, коли застосовувався й інквізиційний процес. Функціонував суд присяжних. Обвинувачений мав можливість користуватися послугами захисника навіть на стадії попереднього слідства і також в суді. Забезпечувалась усність, гласність, змагальність судового розгляду і вирішення кримінальних справ.

На подальший розвиток кримінального судочинства істотно вплинули події 1917 р. в Росії, а в 1918 р. вони торкнулись і Австро-Угорщини.

Розпочинався етап відродження і розбудови української державності (1917-1920 рр.), пов'язаний із отриманням потенційної можливості здобуття незалежності Україною. В. В. Землянська зазначає, що в цей час діючим залишалось кримінально-процесуальне законодавство Російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом щодо необхідності протидії сплеску злочинності. Гетьманська адміністрація фактично визнала увесь масив попереднього законодавства і вносила зміни, пов'язані із врегулюванням діяльності військово-судових установ і їх компетенції [13, с. 14, 15].

Дослідники історії діяльності і державного будівництва ЗУНР М. М. Кобилецький і І. С. Лісна вказують що на її території чинним залишалося старе австрійське законодавство, якщо воно не суперечило цілям української держави. Забезпечувалась виборність суддів. Функції обвинувачення з боку держави виконували органи прокуратури. Існували також органи адвокатури, роботу яких координувала Адвокатська палата. У зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в державі, тяжким військовим становищем існувала необхідність видання законодавчих актів органами влади, що стали основою створення судової системи ЗУНР, котра включала і органи військової юстиції [14, с. 10, 15; 15, с. 44].

Наступний етап розвитку кримінального судочинства пов'язаний із періодом встановлення радянської влади в Україні. Кардинально змінилися підходи до формування судових органів та провадження кримінальних справ у судах. Скасовувалася приватна адвокатура, інститут присяжних, апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. Вводилися

▪ Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні / С. М. Зеленський // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2011. – № 2(4) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zsmpvu.pdf>.

революційні трибунали, діяльність яких не мала нічого спільного з правосуддям.

Тільки із запровадженням нової економічної політики (НЕП) змінився характер кримінального судочинства із введенням процесуальних правил касаційного оскарження судових рішень.

Загальновідомою є діяльність так званих "двійок" і "трійок", особливих нарад і колегій, за допомогою яких чинилися масові репресії і розправи з негодними.

Зміни в законодавстві стосовно судового розгляду кримінальних справ в УРСР розпочалися після смерті Й. В. Сталіна. Вони знайшли своє відображення в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, затверджених Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р., загальносоюзному законі, що визначив основні завдання і демократичні принципи радянського кримінального процесу. Цей закон став правовою базою, на основі якої прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений 28 грудня 1960 р., а введений в дію з 1 квітня 1961 р. Чинним цей кодекс є і нині вже понад п'ятдесят років, звичайно ж, із внесеними до нього змінами і доповненнями. За своїми ознаками кримінальний процес був і залишається змішаного типу, змагально-розшуковим. У стадії судового розгляду кримінальний процес за типом можна назвати змагальним. Зміни, які вносилися до КПК протягом цього часу, відображали етапи розвитку України у складі СРСР і в період знов здобутої незалежності.

Метою запровадження цих змін і доповнень було і залишається гуманізація кримінального судочинства, захист прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення проголошеного Конституцією України

верховенства права і основних засад кримінального судочинства, закріплених у статті 129 Основного Закону.

Аналіз основних етапів становлення правового інституту, що регулює порядок розгляду і вирішення кримінальних справ в суді, дає можливість визначити основні завдання, що нині стоять перед законодавцем у процесі створення нового кримінально-процесуального закону, від вирішення яких залежить позиція і обличчя нашої країни в світі. Залишаються актуальними і такими, що потребують втілення у норми закону положення, визначені у "Концепції судово-правової реформи в Україні", прийнятій Верховною Радою України 28 квітня 1992 р.

Істотні зміни та доповнення до КПК України були внесені в 2001 р., в 2002 р. і в 2010 р. Слід зазначити, що хоча і не можна створити ідеального законодавства, яке б регулювало порядок судового розгляду і вирішення кримінальної справи, але все ж існує необхідність прийняття нового КПК з урахуванням змін у суспільному житті України, що відбулися за останні два десятиліття її існування як незалежної держави.

У дослідженні розвитку кримінального судочинства підкреслюється вплив інших держав, під владою яких перебувала територія сучасної України. Відбувається цей вплив і нині, але, як і раніше, сьогодні необхідно вдосконалювати кримінальний процес шляхом привнесення всього передового, що містять законодавства інших держав. Судовий розгляд має відбуватися на основі процесуальних норм, що гарантують дотримання європейських стандартів у сфері забезпечення прав людини, рівність сторін і змагальність перед неупередженим судом, справедливість, законність і обґрунтованість судових рішень.

Список використаних джерел

1. Смирнов А. В., Калиновский К. Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов / 2-е изд.; Под общ. ред. А. В. Смирнова. – СПб. : Питер, 2005. – 699 с.
2. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. Монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
3. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Изд-во "Альфа", 1996. – Т. 1. – 552 с.; Т. II. – 606 с.
4. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. – СПб. : Равена ; Альфа, 1995. – 846 с.
5. Кузьминець О. Історія держави і права України : навч. посібник / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр – К.: Україна, 2000. – 429 с.
6. Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX-XII ст.) [Електронний ресурс] / І. Бойко, М. Бедрій // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид., 2009, вип. 49. – Режим доступу до збірн. : http://law.lnu.edu.ua/fileadmin/user_upload/visnyk/49/vsn49_05.pdf
7. Собрание малороссийских прав 1807 года / Под ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с.
8. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. / Н. П. Сиза; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 23 с.

9. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 180 с.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1996. – 548 с.
11. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник / В. М. Тертишник. – 4-е вид., доп. і перероб. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 1120 с.
12. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
13. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Землянська; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
14. Кобилецький М. М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918-1923 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. М. Кобилецький; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1998. – 16 с.
15. Лісна І. С. Становлення національної державності в Галичині (1918-1923 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. С. Лісна; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1998. – 178 арк. – Режим доступу: <http://galsite.at.ua/file/tn/gali4ina.pdf>

Зеленський С. М.

Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні

У статті досліджуються історичні етапи становлення правового інституту, що регулює порядок судового розгляду і вирішення кримінальних справ. Визначаються перспективи його подальшого розвитку

Ключові слова: судовий розгляд, вирішення кримінальних справ, історія, форми кримінального процесу

Зеленский С. Н.

История и перспективы разрешения уголовных дел в судебном порядке в Украине

В статье исследуются исторические этапы становления правового института, который регулирует порядок судебного рассмотрения и разрешения уголовных дел. Определяются перспективы его дальнейшего развития

Ключевые слова: судебное рассмотрение, разрешение уголовных дел, история, формы уголовного процесса

Zelenskyi S. M.

History and prospects of the criminal cases resolution in court in Ukraine

This article describes the historical development of the legal institution that regulates the order of the trial and resolution of the criminal cases. The prospects for its further development are given

Key words: criminal case trial, history, forms of criminal proceedings